

İBÂZÎ TEFSİR GELENEĞİNDE İSRAİLİYAT MESELESİ: İTFİYYİŞ ÖRNEĞİ*

Mehmet Fatih DEDE*

Öz

İsrailiyat, İslam kaynaklarına ve bilhassa tefsir külliyyatına girmiş olan Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültürel kalıntılarla, dinin lehine veya aleyhine uydurulup Hz. Peygamber (s.a.v.)'e, sahabe ve sonraki nesillere izafe edilen her türlü habere denir. İsrailiyatla ilgili nakiller tefsir ilminin önemli konularından biridir.

Biz bu çalışmamızda önce İbâzî Tefsir geleneğinin dört önemli müfessirinin israiliyat konusundaki görüşlerini kısaca aktarıp ardından İbâzî mezhebi mensuplarınca Kutbu'l-Eimme diye tavsif edilen ve telif ettiği üç tefsir ile İbâzî tefsir tarihinin en dikkat çekici müfessiri olan Muhammed bin Yusuf Itfiyyiş'in Tefsir'e dair yazdığı son eser olan Teysiru't-Tefsir bağlamında israiliyat konusuna yaklaşımını ve bunun eserine yansımalarını ele almaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: İsrailiyat, İbâzî, Teysiru't-Tefsir, Itfiyyiş

THE ISRA'ILİYAT ISSUE IN IBADIYYAH TAFSEER SCHOOL: THE CASE OF İTFİYYİŞ

Abstract

İsra'iliyat are cultural remnants of Jewish, Christian and other religions that entered to Islamic sources especially to tafsir woks. Besides it is considered as İsrailites all kinds of news which fabricated favor for religion or against it and based on Prophet, sahaba and next generations. İsra'iliyat which transmitted verbally has an important place especially in classical tafsir which based on rumor. Transplants about israilites is one of the important subjects of tafsir. İsra'iliyat which transferred indiscriminately strong and weak between them entered into our religion and opened dangerous injuries. İsra'iliyat are the main problems in tafsir literatüre according to the general approach of modern Qur'anic and tafsir studies. In our work we tried to discuss the approach of Muhammad bin Yusuf Itfiyyiş who is seen as Kutbu'l-Eimme (The best of imams) by the members of the İbâzî sect to the İsra'iliyat issue and its reflection on the his work named Teysiru't-Tafsir.

Keywords: İsra'iliyat, İbâzî sect, Teysiru't-Tafsir, Itfiyyiş

Makale gönderim tarihi: 16.08.2017, kabul tarihi: 01.11.2017

Doi: 10.26791/sarkiat.334928

*Bu makale hazırlanmakta olan "Kur'an'ın İbâzî Yorumu: İtfiyyiş Örneği" adlı doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

* Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mfatihdede@hotmail.com

Giriş

İsrailiyat¹ kelime olarak “israiliyye” sözcüğünün çoğulu olup İsrail’e ait olan İsrail’e mensup olan şeyler demektir.² İsrail kelimesi de Hz. Yakub’un lakabı olup³ الله/صفوة/Allah’ın seçtiği kişi,⁴ عبد الله/Allah’ın kulu anlamlarına gelir⁵ ve Kur’an’da Hz. Yakub’un ismi/lakabı olarak kullanılır.⁶ Beni İsrail/İsrailoğulları tabiri de Hz. Yakub’un soyundan gelenler manasında bir tabir olup⁷ Kur’an’da kırk üç yerde geçer.⁸ Terim olarak ise İsrailiyat, ağırlıklı olarak Yahudilikten islamî literatüre geçen bilgilerdir.⁹ İsrailiyat her ne kadar tefsir başta olmak üzere islamî ilimlere girmiş Yahudi kültürüne ait rivayetler şeklinde anlaşılrsa da,¹⁰ kavramı bu şekilde daraltmak doğru değildir. İslam kaynaklarına ve özellikle tefsire girmiş olan Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültürel kalıntılarla, dinin lehine veya aleyhine uydurularak Hz. Peygamber (s.a.v.)’e, sahabeye ve sonraki nesillere izafe edilen her türlü haber, israiliyat kavramının içine dâhil edilebilir. Kısaca İslam’a yabancı olan her şey bu kavramın içinde ele alınmalıdır.¹¹ İslam dışı kaynaklardan nakledilen bu rivayetlerin İsrailiyat diye adlandırılmasının nedeni ise bu rivayetlerin kâhîr ekseriyetinin israilî kaynaklı olmasındandır.¹²

İsrailiyatın tefsirlere girmesinin temel sebebini İbn Haldun şöyle izah eder: “Araplar daha önceden semavî bir kitaba ve ilme sahip değillerdi. Bilakis ümmîlik ve bedevîlik onlarda ağır basmaktaydı. Bundan dolayı onlar, varlıkların sebepleri, yaratılışın başlangıcı ve varoluşun sırları gibi her insanın merak ettiği şeyleri öğrenmek istedikleri vakit kendilerinden önce semavî kitapla tanışmış olan Yahudiler’e ve onların dinine tabi olanlara başvurarak sorularına cevap arıyorlardı. Başvurulanların büyük bir kısmı da Yahudi dinini kabul etmiş olan Himyer Araplarıydı. Bunlar İslamiyet’i kabul ettikten sonra temel inanç esasları ve şeriatın ahkâmıyla ilgisi olmayan israilî bilgilerini muhafaza edip aktarmaya

¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât ve'l-Mevzûât fi Kutubi't-Tefsîr*, Mektebetu's-Sunne, yy., tsz.; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Dâru't-Tevfik, Dimeşk 1985, Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı, yy., 1974; Hatiboğlu, İbrahim, *İsrâiliyyat md.*, DİA, 2001, XXIII/195-199; Birşik, Abdulhamit, *İsrâiliyyat md.*, DİA, 2001, XXIII/199-202.

² Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât*, 12; Ğânim bin Kudûrî, *el-Muhâdarât fi Ulûmu'l-Kur'an*, Dâru Ammâr, Ürdün, 1403, 190. Aydemir, Abdullah, *İsrâiliyyat*, 6-7.

³ İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1414, XI/26,

⁴ Zemahşeri, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil*, Dâru'l-Kitêbi'l-Arabi, Beyrut, 1407, I/130.

⁵ Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât*, 12; Abdullah, *İsrâiliyyat*, 6-7.

⁶ Al-i İmran, 3/93. Meryem, 19/58; Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Tâhâ ibn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984, I/450-451.

⁷ Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât*, 12

⁸ Aydemir, Abdullah, *İsrâiliyyat*, 6-7.

⁹ Aydın, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2014, Tefsir Tarihi, 95.

¹⁰ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire tsz., I/121.

¹¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, 263; Aydemir, Abdullah, *İsrâiliyyat*, 6-7; Eren, Cüneyt, *Tefsir Okumalarına Giriş Külli Kâideler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013, 200.

¹² Ebû Şuhbe, *el-İsrailiyyât*, Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, I/121; el-Kattan, Menna' b. Halil *Mebahis fi Ulumu'l-Kur'an*, Mektebetu'-Mearif, yy, 2000, 366; 14; Cerrahoğlu, *Usûl*, 244; Aydemir, Abdullah, *İsrâiliyyat*, 6-7.

devam ettiler. Abdullah ibn Selam, Ka'bü'l-Ahbar, Vehb bin Münebbih Tevrat'ı bilenlerin ileri gelenleriydi. Tefsir kitapları işte bu gibi kişilerden nakledilen rivayetlerle doldu. Bu kişilere ait rivayetler, amel edilmesi gerekli şer'î hükümlerle ilgili olmadığından, nakledilirken doğrulukları bakımından herhangi bir araştırmaya tabi tutulmuyordu. Müfessirlerin bir kısmı da bu rivayetler konusunda müsamahakâr davranıp eserlerini bu tür rivayetlerle doldurdular. Bu rivayetlerin aslı ise, yukarıda dediğimiz gibi, çoğunlukla göçebe olarak yaşayan, araştırma ve inceleme yapabilecek seviyede olmayan ve naklettiklerinin doğru olup olmadığını bilemeyecek durumdaki Tevrat ehlinin avamından alınmıştı. Ancak bu kişiler İslamiyet'i kabul etmeleriyle, müslümanlar arasında büyük derece, şöhret ve mevki kazandıklarından dolayı o günden bu yana naklettikleri haberler olduğu gibi kabul edildi."¹³

Büyük ölçüde sözlü olarak nakledilen israiliyatın bilhassa rivayete dayalı klasik tefsirlerde önemli bir yeri vardır.¹⁴ İsrailiyatla ilgili nakiller tefsir ilminin önemli konularından biridir. Tefsir ilmi bakımından asıl problem ayetlerin tefsirinde yer verilen israiliyatın nassa dayalı bir meşruiyete sahip olup olmamasıdır.¹⁵ Zira sağlam ve zayıfı tefrik edilmeksizin nakledilen israiliyat dinimize girerek tehlikeli yaralar açmıştır.¹⁶ Modern dönem Kur'an ve tefsir araştırmalarındaki genel yaklaşıma göre israiliyat, bilhassa rivayet ağırlıklı tefsir edebiyatındaki temel sorunlardan olup tefsirde zayıflık sebebi sayılabilecek ciddi problemlerden biri olarak görülür.¹⁷

1. İsrailiyatı Nakletmenin Kur'an Tefsirindeki Yeri ile İlgili Görüşler

İsrailiyatın rivayet edilmesinin caiz olup olmaması ile ilgili iki görüş vardır. İsrailiyatın rivayet edilmesini caiz görmeyenler Yahudi ve Hıristiyanlar'ın kutsal kitaplarını tahrif ettiklerini, bazı hususları gizleyip bazılarını değiştirdiklerini bildiren ayetleri¹⁸ delil göstererek onların hâlihazırdaki kitaplarına güvenilemeyeceğini ileri sürmüşler ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in “ لَا تُصَدِّقُوا أَهْلَ / لَا تُكَدِّبُواهُمْ / Ehl-i kitabı ne tasdik ne de tekzip ediniz.”¹⁹ hadisiyle düşüncelerini desteklemişlerdir. İsrailiyat'ın rivayet edilmesini caiz görenler de yine öncelikle Kur'an'dan delil aramışlar ve zaman zaman Ehl-i kitaba müracaat ederek onlardan bilgi edinmeyi tavsiye eden ayetleri,²⁰ İsrailoğulları'ndan rivayette bulunulmasında sakınca olmadığını belirten “ حَدِّثُوا عَنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا حَرَجَ /

¹³ Abdurrahman ibn Muhammed ibn Haldûn, *Tarih-i İbn Haldun*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1408, 554-555.

¹⁴ Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mutezîlî Yorumu*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2008, 137.

¹⁵ Birışık, Abdulhamit, *İsrâiliyat md.*, DİA, 2001, XXIII/199.

¹⁶ Cerrahoğlu, *Usûl*, 253.

¹⁷ Sabunî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî Ulûmu'l-Kur'an*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2016, 71; Öner, İsrailiyat Kavramının Oluşum ve Olgunlaşma Süreci, Ertuğrul, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Eylül/2015 Yıl: 2, Sayı: 4, s. 2; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, 132.

¹⁸ Bakara 2/78-79; Nisa 4/46; Maide 5/13; Enam 6/91; Neml27/76; Şûra 42/14.

¹⁹ Buhari, Ebû Abdullah Muhammed B. İsmail B. İbrahim B. Muğîre El-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru Tavku'n-Necât, y.y., 1422, III/181, Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, Şuayb el-Arnaut v.d. (Tahkik) Müessesetu'r-Risâle, y.y., 2001, XVI/125.

²⁰ Ali İmran, 3/93; Yunus, 10/94; İsrâ, 17/101.

Benî İsrâil'den nakilde bulunun, sakıncası yoktur” hadisini²¹ ve bir kısım sahabinin merak ettiği konuları ehl-i kitaba sormalarını delil göstermişlerdir. Bu hususta ölçü İslamiyet'in temel kaynaklarınca doğrulanan ve genel ilkelerine uygun düşen hususların alınması buna aykırı rivayetlerin terk edilmesi ve hakkında hüküm verilemeyen hususlarda ise tevakkuf edilmesi şeklinde belirlenmiştir.²² İbn Teymiye de israiliyatın itikat için değil de istişhad için zikredilebileceğini belirterek israiliyatı üç gruba ayırır:

- Elimizdekiler -Kur'an ve Hadis- ile doğru olduğunu bildiğimiz rivayetler. Bunlar sahihtir.
- Elimizdekiler - Kur'an ve Hadis - ile doğru olmadığını bildiğimiz rivayetler.
- Yukarıdaki iki kısmın dışında kalıp hakkında susulanlar. Bu tür bilgilerin anlatılmasında sakınca -ve çoğu zaman fayda da- yoktur. Bu gibi rivayetleri ne tasdik eder ne de yalanlarız.²³

2. İbâzi Tefsir Geleneğinde İsrailiyat Meselesine Genel Bir Bakış

İbâzî müfessirlerin telif ettiği tefsirlere baktığımızda bu mezhebe bağlı müfessirlerin israiliyat konusunda birbirlerinden farklı tutumlar gösterdiklerine şahit olmaktayız. Biz burada genel bir fikir vermesi açısından İtfiyyiş'ten evvel yaşamış olan iki müfessir ile biri İtfiyyiş'ten sonra vefat etmiş biri de halen hayatta olup tefsirini telif etmeye devam eden bir müfessirin israiliyat konusundaki tavırlarını kısaca aktarmakla yetineceğiz.

2.1. Hûd bin Muhakkem el-Huvvârî

İbâzî müfessirlerden tefsiri elimize ulaşan en eski müfessir olan²⁴ Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin (ö.280/893?) Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz adlı tefsiri 11 asır unutulduktan sonra Belhâc b. Saîd Şerîfi tarafından tahkik edilip notlar eklenerek dört cilt halinde yayınlanmıştır.

Huvvârî'nin tefsirine baktığımızda kendisinin, tefsirinde, yaratılış, ahiret, kıssalar ve coğrafi yerlerle ilgili²⁵ israiliyata çokça yer verdiğini²⁶, yer verdiği rivayetleri naklederken ihtiyatlı davranmadığını,²⁷ bazen bu rivayetler arasında tercihte bulunsa da²⁸ genel itibariyle bu rivayetlerin senet ve metinlerini değerlendirmeye tâbî tutmadan aktardığını görmekteyiz.²⁹

²¹ Buhari, *Sahih*, IV/170.

²² Hatiboğlu, İbrahim, *İsrâiliyat md.*, DİA, 2001, XXIII/197.

²³ İbn Teymiye, *Mukaddimetun fi Usulu't-Tefsir*, Daru'l-Mektebetu'l-Hayat, Beyrut 1980, 42-43.

²⁴ Albayrak, age, 160.

²⁵ Cerrahoğlu Teber, Hatice, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2004, 64-68.

²⁶ Örnekler için bkz. el-Huvvârî, Hûd b. Muhakkem, Tefsiru Kitâbillâhi'l-Azîz, Lübnan 1990, I/242-243, 532; II/470, 477-478; III/29, 69-70, 130, 228, 250, 437, 450; IV/162, 261.

²⁷ Zuğeyşî, Suad, Mulahhasu Utruhatu Duktûra: Menhecu Hûd bin Muhakkem el-Huvvârî fi't-Tefsir, el-Hayât, Sayı 10, 2008, 322; Vergi, Abdulmelik, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2006, 27, 85, 125.

²⁸ Albayrak, age, 163-164.

²⁹ Cerrahoğlu Teber, Hatice, age, 74-75.

2.2 Said bin Ahmed bin Said el-Kindî el-Nezvî

Huvvârî'den sonra tefsiri günümüze ulaşan en eski ibâzî müfessir olan el-Kindî³⁰ (ö.1207/1792) 1130'lu yıllarda Nezvâ'da doğmuş ve et-Tefsîru'l-Muyesser adlı tefsiri telif etmiştir.³¹ Kindî'nin tefsirini israiliyat açısından incelediğimizde kendisinin israiliyata karşı mesafeli olduğunu ve israiliyata çok az yer verdiğini görmekteyiz.³² Kindî, İsrailiyatı naklettiği zaman rivayetin başına "ruviye, kile" ibarelerini ekleyerek rivayetin zayıflığına dikkat çekmiştir.³³

Müellif bazen de tefsir etmekte olduğu ayet ile ilgili israiliyata yer vermeksizin o ayet ile ilgili meşhur olmuş rivayetleri eleştirir. Bunun örneğini Bakara Suresinin 102. ayetinin tefsirinde görmekteyiz. Müellif bu ayeti tefsir ederken Hârût ve Mârût ilgili rivayetlere yer vermeden şu izahı yapar: Hârût ve Mârût kendileri hakkında rivayet edilen şeylerden berîdirler. Nasıl olmasınlar ki!.. Zira onlar meleklerdendir. Melekler de Allah'ın velayeti altında olup Allah'a mutlak manada itaatkârdır. Ebi'l Hasen'in riayetinden de zaten insanlara sihri öğretenlerin Hârût ve Mârût'un değil şeytanların olduğunu anlamaktayız...³⁴

Kindî'nin İsrailiyata karşı bir başka tutumu da söz konusu rivayetlerin gereksizliğini dile getirmesidir. Örneğin "...الْأَلْوَحِ/مُوسَىٰ فِي لَهْجَاتِهِ/..."³⁵ ayetini tefsir ederken şu izahı yapar: "Levhalar kasıt Tevrat'tır. Bu levhaların sayısını ve niteliklerini Allah bilir."³⁶

2.3. İbrahim bin Ömer bin Bayyûd

Şeyh Bayyûd (ö. 1401/1981) Cezayir'in Mizâb vadisi bölgesinde yer alan Karâra şehrindeki mescid-i Kebir'de düzenli olarak tefsir dersleri yapmış; bu dersler plak ve kasetlere düzenli olarak kaydedilmiştir. Şeyh, elli yıldan fazla sürdürdüğü bu derslerde Kur'an'ı baştan sona tefsir etmiştir. Şeyh Belhâc, bu derslerin ses kayıtlarından derlenip basılan Fî Rahâbi'l-Kur'an adlı tefsirin israiliyattan hâli olduğunu belirtmiştir.³⁷ Biz bu tefsirin sadece, Rahman, Vakıa ve Hadid surelerinin tefsirini içeren, 22. cildini edinme imkânı bulduk. Tefsirin bu cildinde yaptığımız incelemede müfessirin israiliyata yer vermediğini tespit ettik.³⁸

2.4. Ahmed bin Hamad bin Süleyman el-Halîfî

Halili (d.1942) halen resmi mezhebi İbâzîlik olan Umman'ın³⁹ genel müftüsüdür. Kendisinin Sultan Kâbus üniversitesinin mescidinde Kadı adayları için yaptığı tefsir derslerinden derlenen tefsirinin adı Cevâhiru't-Tefsir Envâr min Beyâni't-

³⁰ Albayrak, age, 167.

³¹ el-Kindî, Said bin Ahmed bin Said, et-Tefsîru'l-Muyesser, Tahkik Mustafa ibn Muhammed Şerîfî- Muhammed bin Musa Babaammi, Karâra, 2015, I/13.

³² Örnekler için bkz., El-Kindî, et-Tefsîru'l-Muyesser, , I/46,134.

³³ El-Kindî, et-Tefsîru'l-Muyesser, I/57, 61, 67, 447, 448; II/54.

³⁴ El-Kindî, et-Tefsîru'l-Muyesser, I/72.

³⁵ A'râf, 7/145.

³⁶ El-Kindî, et-Tefsîru'l-Muyesser, I/451.

³⁷ İbn Bâbah, Muhammed Belhâc, el-Kur'ân Tefsiruhu ve Mufessiruh, yy., tsz., 43-44.

³⁸ Bkz., İbn Bayyûd, İbrahim bin Ömer, *Fî Rahâbi'l-Kur'an*, Tahrîr: İsa bin Muhammed eş-Şeyh Belhâc, Cemiyetu't-Turâs, Karâra, 2013, XXII/5-538.

³⁹ Bkz. Varol, Ahmed, <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya4/1104.html>, Erişim tarihi: 12.11.2017.

Tenzîl'dir.⁴⁰ Bu tefsirin sadece 3 cildi basılmış olup 3. cildin sonunda müellif Bakara suresinin 96. ayetine kadar gelmiştir.⁴¹ Bu tefsir, Albayrakın da belirttiği gibi,⁴² kaynakları, içeriği ve üslubu açısından oldukça zengin bir mahiyete sahiptir.

Halîlî, Cevâhiru't-Tefsir'e yazmış olduğu uzun mukaddimede israiliyat konusunu uzun uzun ele almış, konuyla ilgili Hz. Peygamberden nakledilen iki hadise yer verip değerlendirmiş ve -özetle- şu sonuca varmıştır: "Hz. Peygamber adına hadis uydurmaktan çekinmeyenler Vehb bin münebbih, Ka'bu'l-Ahbâr ve diğerleri adına yalan uydurmaktan asla çekinmezler. Bundan dolayı bu tür rivayetlerin senetleri dikkatle incelenmelidir. Bu konudaki ikinci bir husus da söz konusu şahıslara isnat edilen rivayetlerin çoğunun bugün elimizdeki Tevrat'ta yer almamasıdır. Bu da söz konusu rivayetlerin çoğunun yalan olduğuna delildir. Bu konuda ibn Kesîr'in israiliyata dair yaptığı şu taksim çok isabetlidir:

- Kur'an ve Sünnet ile doğrulu sabit olan rivayetler kabul edilmelidir.
- Kur'an ve sünnet ile bâtil olduğu sabit olan rivayetler reddedilmelidir.
- Yukarıda belirtilen iki kısma dahil olmayan rivayetler ise Hz. Peygamberin "Onları ne tasdik edin ne de yalanlayın." Hadisinin kapsamına dahil olan rivayetlerdir.

Halîlî, ibn Kesîr'den bu nakli yaptıktan sonra açıklamalarına şöyle devam eder: "Günümüzde ise israilî rivayetleri İlmînin ışığında ayıklamak geçmişe nazaran artık çok daha kolaydır. Eski müfessirlerin, tefsirlerini bu tür rivayetlerle doldurmaları bir dereceye kadar mazur görülse de günümüz müfessirleri bu konuda asla mazur görülemez. Günümüzde bu tür rivayetler mutlaka iki süzgeçten geçirilmelidir. Bunların ilki Kur'an ve sünnet diğeri ise bilimdir. Zira bazı gafil ve cahiller bu tür haberleri tefsirlerde görünce bunları İslam'ın kendisinden sanırlar. Bu kişiler söz konusu rivayetlerin bilimle çakıştığını görünce İslam'ın bilim ile uyuşmayan bir din olduğuna karar verirler. Bu tehlikeye rağmen bazı müfessirler hâlâ tefsirlerini aklın ve naklin reddettiği bu tür rivayetlerle doldurmaktadır. Bizi üzen şeylerden biri de Kutbu'l-Eimme İtfiyyîş'in gençliğinde telif ettiği Himyânü'z-Zâd adlı eserinde bu rivayetlere çokça yer vermesidir. Kendisi de bu durumun farkına varıp üzüldüğünü, Himyân'ın bütün nüshalarını toplayıp yok etmeyi temenni ettiğini de duydum. Kutub, bu durumdan dolayı söz konusu rivayetleri içermeyen iki tefsir daha telif etmiştir..."⁴³

Yukarıda görüşlerine kısaca yer verdiğimiz müfessirlerin görüşlerinden de anlaşıldığı üzere İbâzî müfessirler arasında israiliyat konusunda görüş birliği yoktur. Ancak günümüze yaklaştıkça İsrailiyattan uzaklaşmış ve bu tür rivayetler daha keskin bir şekilde eleştirilmiştir.

3. Muhammed bin Yusuf İtfiyyîş'in İsrailiyat Konusundaki Görüşleri ve Bunun Teyşîru't-Tefsîr Adlı Eserine Yansımaları

⁴⁰ Albayrak, age, 177.

⁴¹ Derviş, Muhammed Mustafa, Menhecü's-Şeyh Muhammed bin İtfiyyîş fi Tefsirihi Teyşîru't-Tefsîr, Ürdün Üniversitesi Master Tezi, 1994, 67.

⁴² Albayrak, age, 177.

⁴³ el-Halîlî, Ahmed bin Hamad bin Süleyman, *Cevâhiru't-Tefsîr Envâr min Beyâni't-Tenzîl*, Maskat, 1984, 33-37.

Muhammed bin Yusus İtfiyyîş⁴⁴ 1236/1820 yılında Cezayir'in güneyindeki Gerdâye merkezine bağlı olan Yescen kasabasında doğdu. Öğrenimini, Cezayirli seçkin İbâzî alimlerinin okuduğu, Ma'hedü'l-hayat'ta tamamladı. Genç yaşta bir yandan kitap yazıp talebe yetiştirerek ilmî faaliyetlerini sürdürürken diğer yandan da ülkesinin Fransız işgalinden kurtulması için Cezayir Milli Mukavemet Hareketi, Yeni İslahat Hareketi ve Azzabe gibi yapılar içinde öncü görevi yaparak Cezayir halkını fikrî ve siyasi yönde etkiledi. Sultan II. Abdülhamid, İslam birliği (Panislamizm) fikrine ilgi duyup bunu savunduğu için, kendisine bir takdirname ile altın madalya verdi.⁴⁵

Zühd ve takvayı hayatının ana ilkesi haline getiren İtfiyyîş⁴⁶ geceleri az uyur, namazlarını mutlaka cemaatle kılar, zamanının önemli bir kısmını okuma, yazma ve talebe yetiştirme faaliyetlerine ayırırdı. Akâid, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında kendini ihtisas derecesinde yetiştirdiği için kendisine "Kutbü'l-eimme" unvanı verilmiştir. İtfiyyîş ayrıca tarih, felsefe, mantık, matematik, Arap dili ve edebiyatıyla ilgilenip bu sahalarda da eser verebilecek bir seviyeye ulaşmıştır. İbâziyye'nin⁴⁷ yeniden canlanıp yayılmasında önemli rol oynayan İtfiyyîş'in 300'ü aşkın eseri bulunmaktadır.⁴⁸ Telif ettiği Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'ad, Dâ'il 'amel ilâ yevmi'l- emel ve Teysirü't-tefsir adlı üç tefsir ile İbâzî tefsir geleneğinde çok önemli bir konuma sahip olan İtfiyyîş 1332/1914'te Yescen'de vefat etti.⁴⁹

Müellifin, 80 yaşından sonra telif ettiği ve Himyân adlı ilk tefsirine kıyasla "*daha ciddi ve üzerinde düşünülerek yazılmış*" olan,⁵⁰ Teysirü't-tefsir adlı eserini

⁴⁴ Müellifin nisbesinin okunuşuyla ilgili ihtilaflar vardır. Biz burada Muhsin Demirci tarafından yazılan "*Tefsir Tarih*" adlı kitaptaki "İtfiyyîş" telaffuzunu tercih ettik. Bu kitabın İlahiyatlarda yaygın bir şekilde ders kitabı olarak okutulması ve İlahiyatlarda yaygın olarak okutulan bir diğer kitap olan İsmail Cerrahoğlu'nun Tefsir Usulü adlı kitapta da makalemize konu olan müellifin nisbesinin Demirci'nin kitabındakine benzer bir şekilde "İtfiyyîş" diye aktarılması hasebiyle müellifin "İtfiyyîş" lakabının daha meşhur olduğunu düşünmemiz bu tercihimizde etkili oldu.

⁴⁵ Hizmetli, Eттаfeyyîş md., DİA, XI/500-501.

⁴⁶ İtfiyyîş Hakkında daha fazla bilgi için bkz. A'veşt, Bukeyr bin Said, Muhammed bin Yusuf İtfiyyîş Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cihâduhu, Mektebetü't-Damirî li'n-neşri ve't-Tevzi', Uman, Tsz.; Şatvân, Belkasım, eş-Şeyh Muhammed bin Yusuf İtfiyyîş Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cuhûduhu'l-İlmiyye ve Mevâkifuhu'l-Vataniyye, el-Hayât, Sayı 14, 2010, Gardiya, Cezayir, Zirikli, el-Alâm, VII/156-157. Hizmetli, Sabri, Eттаfeyyîş md., DİA, XI/500-501.

⁴⁷ İbâzîlik ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Şehristânî, Muhammed bin Abdülkerim, el-Milel ve'n-Nihal, Muessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Beyrut, Lübnan, 2015; 133-159; Ağveşt, Bükeyr b. Saïd, Dirâsât İslamiyye fi'l Usûli'l İbâziyye, Mektebetü Vehbe, Kahire 1988. Alî Yahya, Muammer, el-İbâziyye Beyna'l firaki'l İslamiyye, Cem'iyetu't-Turâs, Gardiya/Cezayir, 2003; el-İbâziyye fi Mevkibi't Tarih, Mektebetü Vehbe, Kahire 1993; el-İbâziyye, Mektebetü Vehbe; Kâhire 1987; Avad, Muhammed Halifat, Neş'etu'l-Haraketi'l İbâziyye, Dâru's- Şaab, Amman 1978; Tuayme, Sâbir, el-İbâziyye, 'Akîdeten ve Mezheben, Dâru'l Cîl, Beyrut 1986; Fiğlâlî, Ethem Ruhi, İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1983, ALBAYRAK, İsmail, İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme, Usûl: İslâm Araştırmaları, 2005, sayı: 4, 7-38; Fiğlâlî, Ethem Ruhi, İbâziyye md., DİA, XIX/256-61,

⁴⁸ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, el-A'lâm, Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002, VII/157. Hizmetli, Eттаfeyyîş md., DİA, XI/500-501.

⁴⁹ Albayrak, İsmail, Harici-İbadi Tefsir üzerine Genel Bir Değerlendirme, Tefsire Akademik Yaklaşımlar 1, KOÇ, Mehmet Akif- ALBAYRAK, İsmail (Editörler), Otto Yayınları, 2013, 133-185.

⁵⁰ Albayrak, age, 174.

israiliyat açısından incelediğimizde⁵¹ müellifin bu eserinde israiliyata çok geniş yer verdiğini ancak yer verdiği bu rivayetlere karşı tutumunun farklılıklar gösterdiğini görmekteyiz. Müellifin bu eserinde israiliyata karşı 3 temel tutumunun olduğunu söyleyebiliriz:

- Rivayeti nakledip herhangi bir değerlendirme yapmamak...
- Rivayeti nakledip kısmen değerlendirdikten sonra herhangi bir hüküm belirtmemek...
- Rivayeti nakledip çeşitli açılardan değerlendirerek reddetmek...

Müellifin yukarıda yer verdiğimiz tutumlarını örneklendirmeden evvel onun İsrailiyat hakkındaki genel düşüncesini ve bu tür rivayetleri eserine almasının gerekçesi olarak yaptığı açıklamaları vermenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

İtfıyyiş Hûd suresinin 44. ayetini⁵² tefsir ederken Hz. Nuh (a.s.)'ın kıssasına yer vererek konuya dair israiliyata geniş yer verdikten sonra “واعلم أنى أذكر القصص فى / Bana göre çoğu sahih olmadığı halde okuyucu ve dinleyici keyif alsın diye tefsirde kıssalara yer veriyorum.”⁵³ diyerek kendince israiliyata yer vermesinin gerekçesini dile getirir. Müellif Neml suresinin 82. ayetini⁵⁴ tefsir ederken de “dabbe” ile ilgili pek çok israilî rivayete yer verdikten sonra israiliyatı nakletmesinin sebebini izah sadedinde şunu söyler: “وأنا أذكر هذه الأمور كارها ليتروح إليها السامع ، ولو لم أصدقها” / Ben - doğru bulmadığım halde- bu tür rivayetleri dinleyici keyif alsın diye istemeden naklediyorum.”⁵⁵ Bize göre Teysir'deki bütün israiliyatlar müellifin -her ne kadar bize göre geçerli bir gerekçe olmasa da- bu açıklaması göz önünde tutularak ele alınmalıdır. Zira müellifin bizzat ifade ettiği İsrailiyat hakkındaki genel geçer kanaati budur. Ayrıca müellif Kasas suresinin 26. ayetini⁵⁶ tefsir ederken sözü Tevrat ve İncil'in okunup onlardan nakilde bulunulmasına getirerek şu açıklamaları yapar: “وفى قصة موسى كلام وجد فى التوراة ، وأقول : لا يجوز مطالعة التوراة والانجيل لأن أهل الكتابين يزيدون وينقصون ، ويقصدون مخالفة القرآن ، ورسول الله صلى الله عليه وسلم والانجيل لأن أهل الكتابين يزيدون وينقصون ، ويقصدون مخالفة القرآن ، ورسول الله صلى الله عليه وسلم ، ولا يؤخذ بما فى قصصهم / Tevrat'ta Musa kıssası hakkında bazı sözler vardır, ama ben diyorum ki Tevrat ve İncil'in mütalaa edilmesi caiz değildir. Çünkü bu iki kitaba mensup olanlar -Yahudi ve Hıristiyanlar- ekleme-çıkarma yapmak suretiyle kitaplarını tahrif ediyorlar,

⁵¹ Yukarıda da ifade edildiği gibi müellifin iki tanesi matbu olmak üzere üç tefsir kitabı bulunmaktadır. Biz, Albayrak'ın ifadesiyle “Daha ciddi ve üzerinde düşünülerek” yazılması ve müellifin son tefsiri olması sebebiyle bu eseri incelemeyi tercih ettik.

⁵² Hûd, 11/44: “وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ / Ey yeryüzü! Yut suyunu. Ey gök! Tut suyunu” denildi. Su çekildi, iş bitirildi. Gemi de Cûdi'ye oturdu ve “Zalimler topluluğu, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!” denildi.”

⁵³ İtfıyyiş, Teysir, VI/406.

⁵⁴ Neml, 27/82: “وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ” / O söz başlarına gelince, onlar için yerden kendilerine bir dâbbe (canlı bir yaratık) çıkarırız. O, onlara insanların ayetlerimize kesin olarak inanmadıklarını söyler.”

⁵⁵ İtfıyyiş, İtfıyyiş, Muhammed bin Yusuf, Teysiru't-Tefsir, Dâru't-Tevfikıyyeh li'n-Neşri ve't-Tevzî', Cezayir, 2011, İbrahim bin Muhammed TALAY ve Diğerleri (Tahrir ve Tahkik), IX/26 vd. X/377.

⁵⁶ Kasas, 28/26: “قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ إِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْأَمِينُ” / Kızlardan biri, "Babacığım, onu ücretle tut. Herhâlde ücretle tuttuklarının en hayırlısı, güçlü ve güvenilir olan bu adam olacaktır" dedi.”

Kur'an'a ve Allah'ın Rasûlüne muhalefet etmeyi amaçlıyorlar. Bundan dolayı doğrudan dinî bir emirle alakalı olmasa dahi bu iki kitaptakiler alınmamalıdır.⁵⁷

Müellifin genel kanaatini bu şekilde özetledikten sonra onun israiliyata karşı takındığı tutumları tek tek örneklendirmeye geçebiliriz.

3.1.Rivayeti Nakledip Herhangi Bir Değerlendirme Yapmamak

Teysir'de yer alan israiliyatın çoğunun bu gruba girdiğini söylemek mümkündür. Bu tür rivayetler eserde çok fazla yer işgal etmektedir. Biz fikir vermesi bakımından üç örneğin yeterli olacağını düşünüyoruz.

Örnek 1:

İtfıyyîş “ *وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ... /Andolsun, Musa'ya Kitab'ı verdik...*”⁵⁸ ayetini tefsir ederken “Kitab'ın verilmesi” konusunu ele alarak hiçbir yorum veya eleştiri yapmadan şu rivayeti aktarır: “ *وروى أنه لم يطق موسى أن يحمل التوراة فأعانه الله على حملها / Rivayet edilir ki Hz. Musa Tevrat'ı taşıyamadı. Bunun üzerine Allah, taşımada kendisine yardımcı olsunlar diye Tevrat'ın harfleri sayısınca melek verdi ancak onlar da taşımaya güç yetiremediler. Bunun üzerine Allah, Tevrat'ı eksiltmek suretiyle hafifletti ve Hz. Musa ancak bu şekilde Tevrat'ı taşıyabildi.*”⁵⁹

Örnek 2:

Müellif, Meryem suresinin 16-35. ayetlerini tefsir ederken rivayetin doğruluğu veya dine uygunluğu açısından hiçbir değerlendirme veya eleştiriye tabi tutmaksızın Hz. Meryem'in kıssasıyla ilgili aktardığı rivayetlerden bir kısmı şunlardır: “Meryem kendisine beşer suretinde gelen meleğe güven duyunca melek ona yaklaşarak cebine üfledi. Meleğin nefhası/üfürüğü Meryem'in karnına ulaştı ve Meryem hamile kaldı. Zayıf bir rivayete göre ise melek uzaktan üfledi. İbn Cüreyc ise meleğin, Meryem'in başörtüsüne üflediğini söyler. Bazı rivayetlere göre ise üflenen yer Meryem'in kucağı veya ağzıdır. Hz. Meryem hamile kaldığında 13 yaşındaydı. Vehb ve Mücahid'e göre ise 15 yaşındaydı. Bazı rivayetlerde Meryem'in hamile kalma yaşının 14, 12 ve 10 olduğu da söylenir. Hz. Meryem iki defa hayız olduktan sonra hamile kalmıştır. Kerramiyye'nin lideri Muhammed ibn Haysam'a göre ise Meryem mutlak manada temiz olup hayatı boyunca hiç hayız olmamıştır. Meryem'in hamileliği âdet olduğu üzere dokuz ay civarı sürmüştür. İbn Abbas ve Muhammed Bakır'dan bu şekilde rivayet edilmiştir. Ancak bir saat sürdüğünü belirten zayıf bir rivayet de vardır. Ayetin zahiri de tevilsiz olarak buna delildir. Zira ayette “ *فَحَمَلَتْهُ /hamile kaldı*” lafzından sonra gelen “ *فَأَنْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا / onunla (karnındaki çocukla) uzak bir yere çekildi*” lafzında “ta' kib” anlamı vardır. Hamileliğin bir saat sürmesinin iki delili daha vardır. Birincisi makama uygunluktur. Zira ayette “ *وَرَحْمَةً مِنَّا / tarafımızdan bir rahmet olarak*” denilmiştir. Şayet hamilelik uzun sürseydi hem eziyeti çok olurdu hem de insanların kendisine karşı tepkileri daha fazla ve daha şiddetli olurdu ki bu da hamileliğin rahmet oluşuna münafidir. İkinci delil ise “ *إِنَّ مَثَلَّ عِيسَى عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ*”

⁵⁷İtfıyyîş, *Teysir*, X/418.

⁵⁸Bakara, 2/87.

⁵⁹İtfıyyîş, *Teysir*, I/171.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِنْ تَرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ / Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi."⁶⁰ ayetidir. Atâ, Ebu'l Âliye ve Dahhak'a göre hamilelik 7 ay sürmüştür. Zayıf bir görüşe göre de hamilelik altı ay sürmüştür. Hamileliğin 8 ay sürdüğü rivayeti de çok meşhur ve manidardır. Zira 8 aylıken doğanlar yaşamamaktadır. Hz. İsa'nın 8 aylık iken doğup yaşaması da mucizenin bir başka boyutudur. Bir rivayete göre hamile kalması bir saat, İsa'nın ana rahminde tasviri bir saat ve doğum da bir saat sürmüştür."⁶¹

Örnek 3:

İtfiyyiş "فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ حِينٍ حِينٍ / Şeytan, (Adem ile Havva'nın) ayaklarını oradan kaydırtdı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır." dedik."⁶² ayetini tefsir ederken ayetin "اهْبِطُوا/inin" kısmını ele alarak fiilin "اهبطن/ikiniz inin" şeklinde tesniye sigasıyla değil de cemi sigasıyla gelmesinin sebebini açıklamaya çalışırken kritik etmeden şu rivayetleri aktarır: "Bunun sebebi ile ilgili iki ihtimal vardır. Birinci ihtimal şudur: yüce Allah, Âdem, Havva ve onların ilerde gelecek olan zürriyetlerine hitap etmiştir. İkinci ihtimale göre ise Allah burada Âdem, Havva, İblis, yılan ve -zayıf bir rivayete göre de- tavus kuşuna hitap etmiştir. Âdem ve Havva, ağaçtan yedikleri için; İblis, secde etmediği için, yılan, iblisi taşıdığı için; tavus da İblis'in emrini yılanla ulaştırdığı için cezalandırıldı. Tavus ve yılan cennette iken akıl sahibi oldukları için cezalandırıldılar veya akılları yoktu ve ihraç onlar için ceza değildir. İhraçtan sonra Adem, Hindistan'ın Serendib bölgesindeki Noda isimli dağa; Havva, Cüdde'ye -müellif ج harfinin ötreli olduğunu bilhassa belirtmiş- İblis, Basra civarındaki Able'ye; İblis'in eşi, Isbahan veya Sicistan'a; yılan, Isbahan'a ve tavus da Şam'a indirilmiştir."⁶³

Müellif daha bunlara benzer pek çok rivayete -rivayetleri eleştiriye tabi tutmadan- yer vermiştir. Hatta bazen -hamileliğin bir saat sürmesi rivayetinde olduğu gibi- bu rivayetlerin doğru olduğunu ispatlamak için aklî, lugavî ve naklî deliller getirmeye çalışmıştır. Müellifin değerlendirmeden aktardığı rivayetlerin çoğu dinin temel esaslarıyla alakasız olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yine de bu tür rivayetlerin eserin hacmini gereksiz yere arttırdığını ve bazen de okuyucunun zihnini asıl amaçtan başka yönlere çektiğini söyleyebiliriz.

3.2.Rivayeti Nakledip Kısmen Değerlendirdikten Sonra Herhangi Bir Hüküm Belirtmemek

Müellif ayetleri tefsir ederken bazen de yer verdiği rivayetleri kısmen değerlendirir. Ancak aktardığı bu rivayetler hakkında son sözü yani rivayetin sahit veya uydurma olduğuna dair kesin kanaatini ve rivayete karşı takınılması gereken net tavrın ne olması gerektiğini söylemez. Bu gibi durumlarda müellif

⁶⁰ Ali İmran, 3/59.

⁶¹ İtfiyyiş, Muhammed bin Yusuf, *Teyisir*, IX/26 vd.

⁶² Bakara, 2/36.

⁶³ İtfiyyiş, *Teyisir*, I/74.

rivayet(ler)in uygun bir yerine “والعلم عند الله / Doğru bilgi Allah katındadır.”⁶⁴, “فبعيد روايات لا ندرى صحتها ولا دليل فيها”⁶⁵, “ولو أنه ممكن / Mümkün olsa da uzak ihtimaldir.”⁶⁵, “ولا يقبل العقل كثيراً منها / Bu tür rivayetlerin sıhhat derecesini bilmiyoruz. Bunların doğru olduklarına dair delil veya hadis yoktur. Akıl da bu tür rivayetlerin çoğunu kabul etmiyor.”⁶⁶, “Ben ve benden başkaları, bu rivayetin doğruluğu hakkında, kuşkuluyuz.”⁶⁷, “Söylenenlerden akla en uzak olanı ise...”⁶⁸, “Allah bunun doğruluğunu daha iyi bilir”⁶⁹, “Bu uzak / وذلك غير بعيد”⁷⁰, “...hakikatini bilemeyiz”⁷⁰, “ولا ندرى بتحقيق...”⁶⁹, “Bu doğru mu Allah bilir. Ben bunun doğru olup olmadığını bilmiyorum.”⁷², gibi lafızlar ekleyerek son kararı okuyucuya bırakır. Teysir’de bu tür rivayetler de -ilk gruptan az olmakla birlikte- çöktür. Biz fikir vermesi bakımından müellifin bu tutumuna üç örnek vermekle yetineceğiz.

Örnek 1:

Müellif Bakara sûresinin 102. ayetini tefsir ederken ayetin “...وَمَا أُنزِلَ عَلَى الْمَلَائِكِ... بِإِذْنِ هَارُوتَ وَمَارُوتَ / ...ve Babil’deki iki meleğe Harut’a ve Marut’a indirileni...” kısmıyla alakalı açıklamalar yaparken Hârut ve Mârut ile ilgili şu kıssaya yer verir: “Hârut ve Mârut meleklerin en âbidlerindendi. Melekler, insanların bu kadar çok ve bu kadar büyük günah işlemesinden hayrete düşünce yüce Allah onlara “şayet size de insanlara verildiği gibi nefis-şehvet verilseydi sizler de onlar gibi günah işlerdiniz.” dedi. Melekler de “ey Rabbimiz! Sen her şeyden münezzehsin. Böyle bir şey bize yakışmaz.” dediler. Bunun üzerine Allah onlara: “aranızda en çok ibadet edenlerinizden iki kişiyi seçin,” dedi. Melekler de Hârut ve Mârut’u seçtiler. Allah onlara şehveti yerleştirip insanlar arasında kadılık yapma görevi verdi. Her gün akşama kadar kadılık yapıp akşam vakti semaya çıkıyorlardı. Bir gün eşiyle anlaşmazlık yaşayan bir kraliçe onlara hakemlik yapmaları için geldi. Bu iki meleğin nefsi ona meylettirdi ve onu elde etmek istedi. Bunun üzerine kadın onların isteklerini kabul edeceğini ancak bunun için şartları olduğunu söyleyerek onlardan kendi lehine hüküm vermelerini, kocasını öldürmelerini, içki içip puta secde etmelerini ve son olarak da semaya çıkmak için okudukları ismi kendisine öğretmelerini istedi. Onlar da kadının bütün istediklerini yaptı. Kadın kendisine öğretilen özel ismi okuyup semaya yükselmek isteyince mesh edilerek/sureti değiştirilerek Zühre’ye (Venüs) dönüştürüldü. Hârut ve Mârut da artık semaya yükselemiyordu. Bunun üzerine o zamanın peygamberi olan İdris (a.s.)’a ilticâ ederek ondan kendilerine şefaathçi olmasını istediler. Hz. İdris’in onlara şefaath etmesi sonucu kendilerine dünya veya ahiret azabını seçme imkânı verilince onlar ahiret azabının hiç bitmeyeceğini bildikleri için dünya azabını seçtiler. Bunun üzerine onlara kıyamete kadar sürecek şekilde saçlarından veya ayaklarından

⁶⁴İtfıyyiş, *Teysir*, I/170.

⁶⁵İtfıyyiş, *Teysir*, I/203.

⁶⁶İtfıyyiş, *Teysir*, VI/391.

⁶⁷İtfıyyiş, *Teysir*, X/249.

⁶⁸İtfıyyiş, *Teysir*, X/377.

⁶⁹İtfıyyiş, *Teysir*, XI/186.

⁷⁰İtfıyyiş, *Teysir*, XII/88.

⁷¹İtfıyyiş, *Teysir*, XII/203.

⁷²İtfıyyiş, *Teysir*, XIV/47.

asılıp demir kırbaçlarla dövülme cezası verildi.” İtfiyyiş kıssayı naklettikten sonra kıssa hakkında net bir kanaat belirtip tavrını açıkça koymaktan kaçınıp “ فبعيد ، ولو / أنه ممكن / Mümkün olsa da uzak ihtimaldir.” diyerek kısmî bir değerlendirme yapmak suretiyle okuyucuyu, israilî rivayetle baş başa bırakmıştır.⁷³

Örnek 2:

İtfiyyiş “ وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ... / Andolsun, Musa'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik. Ondan sonra art arda peygamberler gönderdik.”⁷⁴ ayetini tefsir ederken “ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ / Ondan sonra art arda peygamberler gönderdik.” Kısmıyla ilgili şu izahları yapar: “Musa ile İsa arasında gelen peygamberlerin sayısının yetmiş bin olduğu rivayet edilir. Zayıf bir rivayete göre de bu sayı dört bindir. Musa ile İsa arasında geçen süre ise 1925 yıldır.” Müellif bu rivayeti verdikten sonra rivayet hakkında değerlendirme yapmayıp “ والعلم عند الله / Doğru bilgi Allah katındadır.” demekle yetinmiştir.⁷⁵

Örnek 3:

Müellif “ وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ / Kulumuz Eyyub'u da an. Bir zamanlar o, Rabbine ‘Şeytan bana meşakkat ve acı ile dokundu.’ diye nida etmişti.”⁷⁶ ayetini tefsir ederken ayetin “ مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ / Şeytan bana dokundu.” kısmı üzerinde durarak şu izahı yapar: “şeytanın filini ifade etmek için kullanılan bir tabirdir. Allah, Eyyub (a.s.)'ı meleklerle övünce şeytan dedi ki ‘Onu imtihan edersen sabretmez.’ Bunun üzerine Allah onu (şeytanı) Eyyub'a musallat etti. Şeytan da Eyyub (a.s.)'a secde ettiği yerin altından üfledi. Bunun üzerine Eyyub (a.s.) o meşhur hastalığa yakalandı.” İtfiyyiş bu rivayeti naklettikten sonra “ وذلك غير بعيد / Bu uzak ihtimal değildir.”⁷⁷ demek suretiyle rivayetin doğruluğu hakkında net bir görüş ortaya koymaktan kaçınmıştır.

3.3.Rivayeti Nakledip Değerlendirerek Reddetmek

Müellifin israiliyat karşısındaki üçüncü tutumu da rivayeti naklettikten sonra çeşitli açılardan değerlendirerek söz konusu rivayetin sahih olmadığını ve reddedilmesi gerektiğini belirtmek şeklindedir. İtfiyyiş bu tür rivayetleri zikrederken sözün akışına göre rivayet(ler)in uygun bir yerine “ ليس كما قيل / Denildiği gibi değildir.”⁷⁸, “ Bu söylenenler doğru değildir.”⁷⁹, “ Bu doğru değildir.”⁸⁰, “ Bu doğru değildir.”⁸¹, “ Öyle bir şeyin varlığı tasavvur edilemez.”⁸², “bu (rivayete) eklenmiş/karıştırılmış (mevzu) bir haberdir.”⁸⁴, “ Bu söyleyen helak olmuştur.”⁸⁵, “ وأخطأ ”

⁷³İtfiyyiş, *Teyisir*, I/203.

⁷⁴Bakara, 2/87.

⁷⁵İtfiyyiş, *Teyisir*, I/170.

⁷⁶Sâd, 38/41.

⁷⁷İtfiyyiş, *Teyisir*, XII/203.

⁷⁸İtfiyyiş, *Teyisir*, I/1112.

⁷⁹İtfiyyiş, *Teyisir*, III/494; XII/196.

⁸⁰İtfiyyiş, *Teyisir*, III/519.

⁸¹İtfiyyiş, *Teyisir*, X/31; XII/203.

⁸²İtfiyyiş, *Teyisir*, X/377.

⁸³İtfiyyiş, *Teyisir*, XI/25.

⁸⁴İtfiyyiş, *Teyisir*, XI/390.

من قال / Bunu söyleyen hata etmiştir.”⁸⁶, “وهو كلام موضوع / Bu uydurma bir haberdir.”⁸⁷ vb. lafızlar ekleyerek bu rivayet/rivayetler hakkındaki kesin kanaatini dile getirir. Müellif -kendisine göre- dinin temel esaslarıyla ters düşen, İslam’ın ruhuna ters ve akaide hanel getirecek rivayetler karşısında bu tavrı gösterir. Teysir’i bu açıdan ele aldığımızda müellifin kritik edip reddettiği rivayet sayısının yukarıda zikrettiğimiz iki grup rivayetlerin sayısına nazaran daha az olduğunu görmekteyiz. Müellifin bu tarz rivayetlere karşı tavrını anlamak için şu üç örnek yeterli olacaktır:

Örnek 1:

Müellif Bakara sûresinin 58. ayetinin “وَإِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هَذِهِ الْقَرْيَةَ” / *Demıştik ki şu kente girin..*” kısmını tefsir ederken sözü Hz. Musa (a.s.)’ın vefatına getirir ve bununla ilgili şu rivayeti kaynaklı olarak nakleder: “Hz. Musa’nın eceli gelince yüce Allah ölüm meleğini ona gönderdi. Musa ölüm meleğini karşısında görünce ona bir darbe vurarak gözünü çıkardı. Bunun üzerine melek, Allah’a “Ya Rabbi sen beni ölümü sevmeyen bir kula gönderdin. O da gözümü çıkardı. Bunun üzerine Allah meleğin gözüne şifa verdi ve ona dedi ki “Kuluma dön ve de ki eğer yaşamak istiyorsan elini bir öküzün sırtına koy. Ömrüne, eline değen kıllar adedince yıl ekleyelim.” Melek bunu Musa’ya iletince Musa dedi ki “Peki ya sonrası?” Melek de “Sonrası yine ölümdür.” dedi. Bunun üzerine Musa “O halde ömrümün uzatılmasını istemiyorum. Emaneti şimdi al.” dedi.” İtfıyyîş bu rivayeti -rivayetin zayıflığını belirtmek için- “قیل” ile nakletmiş, rivayetten sonra da söze “ولا يصح عنه/O’nun (a.s.) hakkında yapılan bu nakil sahih değildir.” diye başlayarak şu değerlendirmeyi yapar: “Hz. Musa’nın ölüm meleğine vurup gözünü çıkardığı ve ona zarar verdiği doğru değildir. Zira bu hem meleğe zulümdür hem de Allah’ın kazasından/hükmünden hoşnutsuz olmak ve ona karşı çıkmaktır. Bu da bir peygamberin yapacağı bir şey değildir.”⁸⁸

Örnek 2:

Müellif Sad suresinin 30-40. ayetlerinde zikri geçen Hz. Süleyman’ın kıssasını naklederken 33. ayetin “رُدُّوْهَا عَلَيَّ / onları bana geri getirin” kısmını tefsir ederken şu rivayete “قیل” ile yer verir: “Bir rivayete göre رُدُّوْهَا sözcüğündeki و harfi meleklere, ه harfi de güneşe raci’dir. Hz. Süleyman kendisine arz edilen atları izlemekle meşgul olup namazı kaçırınca meleklere güneşi geri getirmelerini emrederek namazı kılmıştır.” Müellif daha sonra da şu açıklamaları yapar: “Bu doğru değildir. Zira Hz. Süleyman’ın meleklere hâkimiyeti yoktur. Meleklerin de güneşi geri getirmeye yetecek güçleri veya böyle yetkileri yoktur.”⁸⁹

İtfıyyîş aynı kıssanın devamında “وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ” / *Andolsun, biz Süleyman’ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi.*”⁹⁰ ayetini tefsir ederken “جَسَدًا/ceset” kısmıyla ilgili “ولا يصح ما قيل / Bu söylenenler doğru değildir.” kaydını düşerek şu rivayete yer verir:

⁸⁵ İtfıyyîş, *Teysir*, XII/196.

⁸⁶ İtfıyyîş, *Teysir*, XII/203.

⁸⁷ İtfıyyîş, *Teysir*, XVI/207.

⁸⁸ İtfıyyîş, *Teysir*, I/113-114.

⁸⁹ İtfıyyîş, *Teysir*, XII/195.

⁹⁰ Sâd, 38/34.

“Rivayete göre Hz. Süleyman’ın bir oğlu olunca cinlerin -çocuk büyüyüp babasının makamına geçerek kendilerini çalıştırmısından kurtulmaları için-oğlunu öldürmeye çalıştıklarını duyunca, çocuğu sütanesiyle birlikte bulutlara gizledi.” Müellif daha sonra şu açıklamayı da ekler. “Bu doğru değildir. Zira bir peygamber bu derece hırslı olmaz.”⁹¹ İtfiyyiş ayetin aynı kısmıyla alakalı şu rivayete de -kendi eleştirileriyle birlikte- yer verir: “Bazıları da dedi ki adı “Sahr” veya “Hubkîk” olan bir şeytan, Hz. Süleyman’ın, banyo yapmaya veya hacetini gidermeye gittiği sırada, yüzüğünü yatağının altından veya eşinden alarak hükmü eline geçirip tahta oturmuştur. İşte tahta bırakılan ceset bu şeytandır. Bu şeytanın Hz. Süleyman’ın eşleriyle birleştiğini söyleyenler helak oldu. Böyle bir şey nasıl mümkün olabilir. Yüce Allah dini karıştırıp ifsat etmeye çalışan bir şeytanın peygamber kılığına girmesine, hükmü ele geçirip tahta oturmasına nasıl izin verebilir. Allah, şeytanın, ümmete bu şekilde musallat olmasına nasıl müsaade eder!?”⁹²

Örnek 3:

Müellif “وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ / Meryem oğlunu ve annesini de (kudretimize) bir alâmet kıldık; onları, yerleşmeye elverişli, suyu bulunan bir tepeye yerleştirdik.”⁹³ ayetinin “رَبْوَةٍ/tepe” kısmı ile “وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ / Seslenenin yakın bir yerden sesleneceği güne kulak ver.”⁹⁴ ayetinin “مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ / yakın bir yerden” kısmını tefsir ederken Kudüs’ün semaya yakınlığıyla ilgili Ka‘bu’l-Ahbar’a dayandırılan “Kudüs, yeryüzünün semaya en yakın noktası olup semaya uzaklığı on iki veya on sekiz mildir. Kudüs aynı zamanda yerin ciğeri ve dünyanın orta noktasıdır.” rivayetine yer verdikten sonra semaya yakınlıkla ilgili rivayetin sahih olmadığını belirtir. İtfiyyiş ayrıca Kudüs’ün dünyanın ortasında yer aldığı dair rivayet hakkında da “Enlem boylam ilmi bu rivayeti doğrulamamaktadır.” diyerek rivayeti bilimsel verilerle reddetmiştir.⁹⁵

Sonuç

Büyük ölçüde sözlü olarak nakledilen israiliyatın bilhassa rivayete dayalı klasik tefsirlerde önemli bir yeri vardır. İsrailiyatla ilgili nakiller tefsir ilminin önemli konularından biridir. Tefsir ilmi bakımından asıl problem ayetlerin tefsirinde yer verilen israiliyatın nassa dayalı bir meşruiyete sahip olup olmamasıdır.

İbâzi müfessirlerin tefsirlerine bakıldığında söz konusu müfessirlerin israiliyat konusunda ortak bir tavra sahip olmadıkları görülmektedir. Tefsiri günümüze ulaşan ilk İbâzî müfessir olan Huvvâri’nin tutumu o dönemlerde yaşayan diğer müfessirlerle benzerdir. Muasır müfessir Halîlî’nin israiliyat hakkında yaptığı izahların ve yaptığı önerilerin isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Halîlî’nin kendi mezhebinden olan İtfiyyiş’e bu konuyla ilgili yaptığı eleştiriler oldukça dikkat çekici olmasına karşın İtfiyyiş’in, son telif ettiği tefsirinde Halîlî’nin çizgisine geldiğini söylemek bize göre mümkün değildir.

⁹¹İtfiyyiş, *Teyisir*, XII/195.

⁹²İtfiyyiş, *Teyisir*, XII/196.

⁹³Muminun, 23/50.

⁹⁴Kâf, 50/41.

⁹⁵İtfiyyiş, *Teyisir*, X/31; XIV/47.

İtfıyyîş'in çalışmamıza konu olan Teysir'i israiliyat bağlamında ele aldığımızda müellifin, israiliyata çok geniş yer ayırdığını ancak yer verdiği bu rivayetlere karşı tutumunun farklılıklar gösterdiği görülmektedir. İtfıyyîş'in israiliyata karşı gösterdiği 3 temel tutum şunlardır:

- Rivayeti nakledip herhangi bir değerlendirme yapmamak.
- Rivayeti nakledip kısmen değerlendirdikten sonra herhangi bir hüküm belirtmemek.
- Rivayeti nakledip çeşitli açılardan değerlendirerek reddetmek.

İtfıyyîş, "Bana göre çoğu sahih olmadığı halde okuyucu ve dinleyici keyif alsın diye bu tür rivayetleri kerhen naklediyorum." diyerek kendince israiliyata yer vermesinin gerekçesini dile getirir. Bize göre eserde çok geniş yer kaplayan israilî rivayetleri böyle bir gerekçe ile nakletmek doğru değildir.

Teysir'de yer alan israiliyatın çoğu müellif tarafından herhangi bir değerlendirme veya eleştiriye tabi tutulmadan aktarılmıştır. Bu tür rivayetler eserde çok geniş bir yer işgal etmektedir. Müellifin kritik etmeden aktardığı rivayetlerin çoğunun dinin temel esaslarıyla alakasız olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yine de bu tür rivayetlerin eserin hacmini gereksiz yere arttırdığını ve bazen de okuyucunun zihnini asıl amaçtan başka yönlere çektiğini söyleyebiliriz.

Müellifin israilî rivayetlere karşı takındığı ikinci tutum -rivayetleri kısmen değerlendirme- da bize göre yanlış bir tutumdur. Zira müfessir, kendisinin hakkında kesin kanaate sahip olmadığı bir rivayeti tefsirine alıp okuyucuyu bu rivayetle baş başa bırakması okuyucunun kafasının karışmasına ve zihninin ayetin asıl mesajından başka şeylerle meşgul olmasına sebebiyet verir.

İtfıyyîş'in israiliyat karşısındaki bir diğer tutumu da rivayeti kritik edip reddetmek şeklindedir. Müellifin nadiren de olsa bazı israilî rivayetleri bilimsel verilerle çürütürerek reddettiği görülmektedir.

İtfıyyîş'in İsrailiyata karşı takındığı tutumlar dikkate alındığında kendisinin bu konuda israilî rivayetleri, çoğunlukla tenkide tâbî tutmadan, eserlerinde sık sık kullanan, aralarında Huvvârî'nin de olduğu, klasik müfessirlerle aynı çizgide olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- A'VEŞT, Bukeyr bin Said, *Muhammed bin Yusuf İtfıyyîş Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cihâduhu*, Mektebetu't-Damirî li'n-neşri ve't-Tevzi', Umman, Tsz., *Dirâsât İslamiyye fi'l Usûli'l İbâziyye*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1988
- ALBAYRAK, İsmail, *Harici-İbadi Tefsir üzerine Genel Bir değerlendirme, Tefsire Akademik Yaklaşımlar 1*, KOÇ, Mehmet Akif- ALBAYRAK, İsmail (Editör), Otto Yayınları, 2013, 133-185.
-, *İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme*, Usûl: İslâm Araştırmaları, 2005, sayı: 4, 7-38.
- AVAD, Muhammed Halifat, *Neş'etü'l-Harakereti'l İbâziyye*, Dâru'ş- Şaab, Amman 1978.
- AYDEMİR, Abdullah, *Tefsirde İsrâliyyat*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974.
- AYDIN, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 2014.
- BİRİŞİK, Abdulhamit, *İsrâliyyat md.*, DİA, XXIII/199-202, 2001.

- BUHARÎ, Ebû Abdullah Muhammed B. İsmail B. İbrahim B. Muğîre El-Cu'fi, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru Tavku'n-Necât, Birinci Baskı, y.y., 1422.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.
- CERRAHOĞLU Teber, Hatice, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, 2004.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- DERVİŞ, Muhammed Mustafa, *Menhecu's-Şeyh Muhammed bin Itfiyyiş fi Tefsirihî Teysiru't-Tefsir*, Ürdün Üniversitesi Master Tezi, 1994.
- EBÛ GAYS Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-ZİRİKLÎ ed-Dimaşkî, *el-A'lâm*, Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.
- EBÛ ŞUHBE, Muhammed, *el-İsrailiyyât ve'l-Mevzûât fi Kutubi't-Tefsîr*, Mektebetu's-Sunne, Dördüncü Baskı, y.y., tsz.
- EL-HALÎLÎ, Ahmed bin Hamad bin Süleyman, *Cevâhiru't-Tefsir Envâr min Beyâni't-Tenzîl*, Maskat, 1984.
- EL-HUVVÂRÎ, Hûd b. Muhakkem, *Tefsiru Kitabillahi'l-Azîz*, Tahkik Belhâc b. Saîd Şerîfi, Lübnan 1990.
- EL-KATTAN, Menna' b. Halil, *Mebahis fi Ulumu'l-Kur'an*, Mektebetu'-Mearif, yy, 2000.
- EL-KİNDÎ, Said bin Ahmed bin Said, *et-Tefsîru'l-Muyesser*, Tahkik Mustafa ibn Muhammed Şerîfi- Muhammed bin Musa Babaammi, Karâra, 2015.
- EREN, Cüneyt, *Tefsir Okumalarına Giriş Küllî Kâideler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara 1983
-, *İbâziyye md.*, DİA, XIX/256-61.
- ĞÂNİM bin Kudûrî, *el-Muhâdarât fi Ulûmu'l- Kur'an*, Dâru Ammâr, Ürdün, 1403.
- HATİBOĞLU, İbrahim, *İsrâiliyyat md.*, DİA, 2001, XXIII/195-199.
- HİZMETLİ, Sabri, *Ettafeyyîş md.*, DİA, XI/500-501.
- ITFİYYİŞ, Muhammed bin Yusuf, *Teysiru't-Tefsir*, Dâru't-Tevfikîyyeh li'n-Neşri ve't-Tevzî', İbrahim bin Muhammed TALAY(Tahrîc ve Tahkik) Cezayir,2011,
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhâ, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1984.
- İBN BÂBAH, Muhammed Belhâc, *el-Kur'an Tefsiruhu ve Mufessiruh*, yy., tsz.
- İBN BAYYÛD, İbrahim bin Ömer, *Fî Rahâbi'l-Kur'an*, Tahrîr: İsa bin Muhammed eş-Şeyh Belhâc, Cemiyetu't-Turâs, Karâra, 2013.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman ibn Muhammed, *Tarih-i İbn Haldun*, Daru'l Fikr, Beyrut, 1408.
- İBN HANBEL, Ahmed, el-Müsned, thk. Şuayb el-Arnâvût, Adil Mürşid Birinci Baskı, Müessestü'r-Risâle, 2001.
- İBN MANZUR, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut,
- İBN TEYMİYE, *Mukaddimetun fi Usulu't-Tefsir*, Daru'l-Mektebetu'l-Hayat, Beyrut 1980.
- MUAMMER, Ali Yahya, *el-İbâziyye*, Mektebetu Vehbe, Kâhire 1987.
-, *el-İbâziyye fi Mevkibi't Tarih*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1993.

-, *el-İbâziyye Beyna'l firaki'l İslamiyye*, Cem'ıyyetu't-Turâs, Umman 2003.
- ÖNER, Ertuğrul, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Eylül/2015 Yıl: 2, Sayı: 4.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Kur'an'ın Mutezili Yorumu*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2008.
- SABUNÎ, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi Ulûmu'l-Kur'an*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2016.
- ŞATVÂN, Belkasım, *eş-Şeyh Muhammed bin Yusuf İtfıyyiş Hayâtuhu, âsâruhu'l-Fikriyyah ve Cuhûduhu'l-İlmiyye ve Mevâkıfuhu'l-Vataniyye*, el-Hayât, 14. Sayı, 2010, Gerdâye, Cezayir.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed bin Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Muessesetu'r-Risâleti Nâşirûn, Birinci Baskı, Beyrut, Lübnan, 2015.
- TUAYME, Sâbir, *el-İbâziyye, 'Akâdeten ve Mezheben*, Dâru'l Cîl, Beyrut 1986.
- VAROL, Ahmed, <http://www.vahdet.info.tr/isdunya/dosya4/1104.html>, Erişim tarihi: 12.11.2017.
- VERGİ, Abdulmelik, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2006.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs*, Dâru't-Tevfik, Dimeşk, 1985.
- ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l- Mufessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire tsz.
- ZEMAŞERÎ, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamidi't-Tenzil*, Dâru'l-Kitêbi'l-Arabi, Beyrut, 1407.
- ZUĞEYŞÎ, Suad, *Mulahhasu Utruhatu Duktûra: Menhecu Hûd bin Muhakkem el-Huvvârî fi't-Tefsîr*, el-Hayât, Sayı 10, 2008.